

ABOUT ETRUSCAN-ITALIC AND CELTIC HELMETS
FROM THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

The article deals with some disputable aspects of an issue of Montefortino and Novo Mesto type helmets penetration into the north coast of the Black Sea and the Sea of Azov regions. Some inaccuracies in previously made interpretations of finds, caused by incorrect or incomplete use of corresponding literature and sources, have been detected. It allowed the author to define more precisely the ways of the Celtic and Etruscan-Italian helmets penetration in the region, as well as present new arguments supporting the hypothesis, which explains an appearance of the late series of Montefortino type helmets in the north coast of the Black Sea by the contacts between a local barbarian population and Rome. Appearance of this type of helmets, dated to Montefortino A/B, is connected with Celtic military activity in the North-West Pontic area. Moreover, the link between finds of the Novo Mesto type helmets and Celtic mercenaries in the army of Mithridates VI Eupator in Bosphorus is substantiated.

І.О. СНИТКО

**ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД
НАСЕЛЕННЯ ХОРИ ОЛЬВІЇ IV—III ст. до н. е.**

Статтю присвячено дослідженню античних сільських некрополів Нижнього Побужжя. Простежено характерні особливості поховального обряду населення хори, який в головних рисах збігається з поховальним обрядом некрополя Ольвії.

Ключові слова: Ольвія, хора, поховальні пам'ятки.

Завдяки дослідженням 70—80-х рр. минулого сторіччя в цілому була розроблена періодизація розвитку сільськогосподарської округи Ольвійського поліса, надана різнобічна характеристика її життєдіяльності на основних історичних етапах (Крыжицкий и др. 1989), вперше в історіографії було запропоновано повну археологічну карту пам'яток хори в територіальних межах Ольвійської держави (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990). На основі єдиного методичного підходу висвітлено розвиток типів поселень, їхню структуру, домобудівництво, господарчу діяльність, матеріальну та духовну культуру, етносоціальний склад населення, виділено основні етапи формування та розвитку ольвійської хори. Через об'єктивні обставини і, перш за все, через недостатню вивченість, матеріали античних сільських некрополів Нижнього Побужжя майже не були використані у двох цих монографічних дослідженнях. Щоправда, тоді слушно наголошувалося, що «пошук, картографування та розкопки сільських некрополів складають актуальне завдання окремого дослідження, яке вже розпочато» (переклад І.О. Снитко) (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 83; див. також: Буйских 1997а, с. 22).

© І.О. СНИТКО, 2009

За час, що минув, диспропорцію між матеріалами поселень сільської округи Ольвії та її некрополів завдяки розкопкам вдалося дещо скоротити. Але й матеріал, одержаний за останні 20 років, майже не використовується дослідниками при побудові етнокультурних та соціальних моделей розвитку ольвійської хори. А це, у свою чергу, призводить до неповних, однобічних, а часом і просто некоректних історичних реконструкцій. Тому нагальним питанням сучасного дослідження хори Ольвійської держави, на наш погляд, є більш предметне висвітлення поховального обряду сільських некрополів. Це зумовлене тим, що він є одним із головних факторів у визначенні етнічного та соціального складу населення і достовірно відображає автентичні риси його духовної та матеріальної культури.

Метою пропонованої праці є аналіз поховального обряду сільських некрополів Ольвії періоду відновлення так званої великої хори, стабільного розвитку, розквіту полісу та початку кризи. Цей період охоплює майже півтора століття — з кінця V по середину III ст. до н. е. Для написання статті використано здебільшого матеріали розкопок некрополів хори, основні дослідження яких припадають на кі-

Рис. 1. Некрополі хори Ольвії IV—III ст. до н. е.: 1 — Сіверсів Маяк; 2 — Завод ім. 61 комунара; 3 — Дідова Хата; 4 — Стара Богданівка; 5 — Північний некрополь біля с. Прибузьке; 6 — Дніпровське; 7 — Пітухівка; 8 — Лагерна коса

нець 80-х — 90-ті рр. XX ст. Дослідження поховальних пам'яток ольвійської хори класичної та елліністичної доби відбувалися у такій послідовності. 1911 року М. Еберт проводив розкопки біля сіл Пітухівка (рис. 1, 7) та Аджигол на Очаківщині (Ebert 1913). Поряд із підкурганними похованнями першої половини V ст. до н. е. біля с. Аджигол він дослідив ще 58 поховань Пітухівського некрополя IV—III ст. до н. е., який і досі лишається одним з найбільш вивчених на хорі. У 20-х рр. XX ст. директор Миколаївського музею Ф.Т. Камінський досліджував античний некрополь в м. Миколаїв, розташований на території вул. Адміральської, біля воріт Заводу ім. 61-го комунара (рис. 1, 2). Але вцілілі записи уривчасті та неповні. Так, невідома загальна кількість могил, відсутні малюнки та фотографії. За описом можна констатувати лише, що поховання здійснено в неглибоких ямах. Із знахідок названо чорнолаковий посуд, амфори з клеймами, залізні ножі, цвяхи, бронзові вістря стріл, за якими могильник умовно можна датувати IV—III ст. до н. е. Слід зазначити, що 1984 р. співробітники Миколаївського краєзнавчого музею на території заводу відкрили поселення класичного та ранньоелліністичного часу, мешканці якого найвірогідніше і залишили цей могильник (Снытко 1985; 1998; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 64, № 107).

З 1966 р. періодично досліджувався некрополь в уроч. Дідова Хата (рис. 1, 3) розкопками В.В. Лапіна, В.В. Рубана, В.І. Нікітіна, І.О. Снитка). Тут загалом досліджено 33 поховання IV—III ст. до н. е. (Снытко, Гребенников, Гаврилов 1997). 1984 р. охоронні розкопки проводилися

в районі Лагерної коси (рис. 1, 8) біля м. Очаків. Виявлено залишки 10 поховань (Буйських, Нікітін 1988). У 1983 та 1987 рр. частково досліджувався некрополь в уроч. Сіверсів Маяк на південно-східній околиці м. Миколаїв. Унаслідок охоронних розкопок тут зафіксовано чотири поховання IV—III ст. до н. е. та поточнено місцезнаходження ділянок некрополя класично-елліністичного та римського часів (Снытко 1990). У 1983, 1988 та 2000 рр. проводилися дослідження Північного некрополя біля с. Прибузьке (рис. 1, 5) Очаківського р-ну (автори розкопок: В.М. Отрешко, А.С. Островерхов, С.О. Липавський, І.О. Снитко). Загалом виявлено 116 поховань IV—III ст. до н. е. та 160 могил, які за комплексом некрополя датуються V—III ст. до н. е. (Снытко, Смирнов, Липавський 1989; Снытко 2000, с. 93—94).

Як бачимо, на цей час маємо у розпорядженні понад 300 поховань IV—III ст. до н. е. із різних регіонів Ольвійської держави, що дозволяє перейти до попереднього узагальнювального аналізу поховального обряду. Здебільшого некрополі сільської округи IV—III ст. до н. е. полишені мешканцями одного поселення. Винятком є Північний біля с. Прибузьке та Пітухівський некрополі. Могильником у с. Прибузьке, очевидно, користувалися одночасно мешканці кількох античних населених пунктів: поселень Кателине 1 та Чортувате 1, сільськогосподарських садиб Кателине 2, 3, 4, 5 і Чортувате 1, 2, 3. Пітухівський некрополь був залишений мешканцями поселення Пітухівка 1 садиб 1—5 — комплексу класично-елліністичних пам'яток Аджигольської балки. Це явище можна пояснити досить високою концентрацією поселень на окресленій невеликій території. Що стосується обох могильників, то вони були розміщені на території колишніх некрополів пізньоархаїчного та ранньокласичного часів, на освячених стародавніми традиціями місцях. Безкурганні поховання класично-елліністичної доби дещо контрастували на тлі давньогрецьких підкурганних могил кінця VI — першої третини V ст. до н. е., що дало привід деяким дослідникам вважати підкурганні поховання Аджигола варварськими. Результати останніх досліджень приольвійських пізньоархаїчних та ранньокласичних некрополів повністю спростовують цю гіпотезу (Снытко, Липавський 1990, с. 139—141; Снытко 1992; Snytko 1996; Буйских 1997; Крижицкий 2001, с. 23—24).

Сільські некрополі розташовувалися безпосередньо поблизу поселень або на плато біля бе-

рега лиману, моря (Дідова Хата, Лагерна коса), або на плато зі сторони степу (Сіверсів Маяк, Північний некрополь біля с. Прибузьке, Пітухівка, Завод ім. 61-го комунара). Відстань від поселення до некрополя зазвичай коливається в межах від 100 до 700 м. Ця відстань і саме розташування могильника відносно поселення, скоріш за все, залежало від топографічних факторів, таких як загальний рельєф місцевості, розміщення стародавніх шляхів, земельних наділів поселенців, у окремих випадках сільських святилищ та ін. Розміщення некрополя відносно сторін світу не мало особливого значення. Наприклад, некрополь біля Дідової Хати розташований на схід від поселення, біля с. Прибузьке — на захід, біля Сіверсового Маяка — на північний захід, біля Пітухівки та Заводу ім. 61-го комунара — на північний схід. Тож, вочевидь, при виборі місця для некрополя вирішальну роль відігравали перелічені фактори.

Більшість могильників мають змішаний характер, містять курганні та безкурганні поховання. Кургани різної висоти, але переважно не вище, ніж 2 м. На території деяких некрополів або поряд з ними — Дідова Хата, Пітухівка, Дніпровське, Волоська коса, с. Кателіне — є великі курганні насипи (Снытко 1990а, с. 10). Деякі з них вищі за 5 м. Вони, скоріш за все, споруджені у добу енеоліту—бронзи, хоча це не виключає можливості використання деяких із них для підзахоронення і в античні часи. Крім того, зведення могильних насипів було притаманно грекам з найдавніших часів (Чмыхов 1989, с. 169—170), і місця, де були раніше споруджені кургани, вони сприймали як територію для влаштування власних некрополів. Археологічно це зафіксовано на Північному некрополі біля с. Прибузьке, де поряд з похованнями античного часу досліджено курган доби бронзи (Снытко 2000, с. 5; Снытко, Лобко 2008, с. 88—90, рис. 1). Досі ще не розкопано жодного великого кургану на території могильників хори, тому питання про їхню належність залишається відкритим. Курганні насипи розміщені групами на окремих ділянках некрополів, дещо осторонь від більшості безкурганних поховань. Це простежується на некрополях Пітухівки, Прибузького, Дідової Хати, Сіверсового Маяка. Останнє можна пояснити властивим некрополям практично всіх античних центрів поділом на ділянки, пов'язаним, можливо, з родовими або соціальними відмінностями похованих.

Кургани могильників ольвійської хори у IV—III ст. до н. е., скоріш за все, мали суто

ритуальне призначення. Стратегічні функції окремі кургани, мабуть, могли виконувати вже у римський період. Так, поряд з великим курганом біля Дідової Хати, в місці, яке є висотною домінантою над найближчими 15—20 км, зафіксовано залишки римського військового табору (*Castrum Romanum*) Дідова Хата 3 (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 89, № 47; Буйских 1991, с. 87—88, рис. 33, 4). Причому, табір було розташовано так, що з-за курганного насипу його майже не можна було побачити з боку степу. Цілком вірогідно, що для гарнізону каструма курган був своєрідною вежею для спостережень.

Могильники хори зазвичай займали невелику площу — 1—3 га. Їхні розміри залежали від терміну використання. Винятком є могильники Пітухівський та Північний біля с. Прибузьке. Площа кожного з них сягає 20—30 га. Територію близько 80 га займає нещодавно зафіксований некрополь пізньоархаїчно-ранньокласичного та класично-елліністичного часу біля с. Дніпровське (Курганська, Снитко 2008). Це пов'язано з майже трьохсотрічним терміном їхнього функціонування та використанням їх мешканцями кількох поселень.

На могильниках хори Ольвії IV—III ст. до н. е. відомі три типи поховальних споруд. Це *ями, підбої та земляні склепи*. Поховання в *ямах* є найбільш поширеним типом могил. Вони зафіксовані на всіх без винятку некрополях ольвійської хори. Цей тип поховальної споруди відомий на хорі ще з архаїчного періоду (Снытко, Липавский 1990, с. 135—136; Snytko 1996). З того ж часу поховання в *ямах* відомі в некрополях Ольвії та Березані (Капошина 1956, с. 229; Скуднева 1988, с. 7). В Ольвії у першій половині V ст. до н. е. вони склали трохи більше половини загальної кількості могил — 54 %. Згодом ця частка знизилась за рахунок збільшення поховань у підбоях, і на початку IV ст. до н. е. вони становили вже 42 %. Протягом століття кількість ямних поховань продовжувала скорочуватись і наприкінці становила 38 % (Козуб 1974, с. 9).

На некрополях хори Ольвії перших двох третин IV ст. до н. е. поховання в *ямах* були основним типом могил (Снытко 1990а, с. 11, рис. 9). Розміри їх залежали від віку, зросту похованих та способу поховання. Звичайні ґрунтові могили дорослих мали довжину 1,5—2,5 м, ширину 0,5—1,5 м. Дитячі та підліткові могили мали дещо менші розміри. Глибина поховань коливалася від 0,5—0,8 м до 2,0—2,5 м від сучасної поверхні. *Ями* в плані підпрямокутної

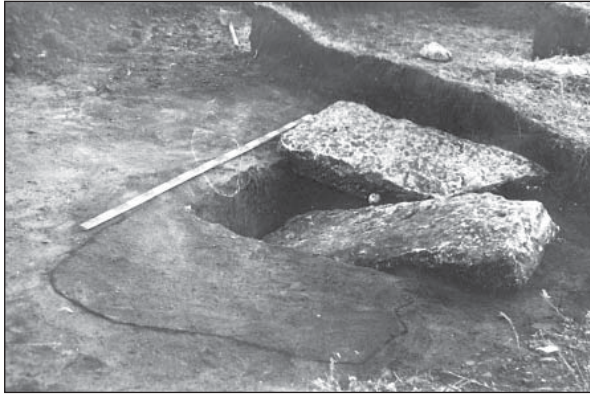

Рис. 2. Кам'яна закладка поховання 6 некрополя в уроч. Дідова Хата (фото В.В. Лапіна)

форми, рідше — підтрапецієподібної. У Північному некрополі біля с. Прибузьке зафіксовано підтрикутну в плані яму (поховання 287) із рештками дитячого кістяка (Снытко 2000, с. 74, рис. 92).

Ями зазвичай призначалися для одного небіжчика за винятком рідкісних підзахоронень та пізніших поховань на ділянках, зайнятих більш ранніми могилами. Орієнтація ям здебільшого широтна або з деякими варіаціями. Набагато рідше трапляються ямні могили, орієнтовані на північ або південь. Деякі ями були перекриті закладками з вапнякового каміння. П'ять ям у Північному некрополі біля с. Прибузьке були облицьовані камінням (поховання 319, 320, 321, 322, 324). Камінь, який використовували для закладок, іноді мав сліди обробки. Найбільш показовими є могили з кам'яним перекриттям з некрополів Дідової Хати — поховання 6 (рис. 2) та Старої Богданівки — поховання 1 (рис. 1, 4; 3, 1, 3). В обох випадках для перекриття використано оброблені вапнякові квадрати. У похованні Старобогданівського некрополя зафіксовано ще й вапняковий антропоморфний надгробок (рис. 3, 2) з відбитою верхньою частиною (Гребенников, Снытко 1989). Слід зазначити, що 1975 р. неподалік могильника в уроч. Дідова Хата, на узбережжі Бузького лиману, зафіксовано рештки античних розробок вапняку. Про це свідчили сліди розпилювання й обтесування каменю, наявність уламків оброблених брил та квадратів (Рубан, Буйських 1976; Крыжицкий и др. 1989, с. 139).

У другій чверті — середині IV ст. до н. е. на периферійних могильниках з'являється складніший тип поховальних споруд — *підбійні могили*. В некрополі Ольвії вони широко відомі з самого початку V ст. до н. е., де вже в першій половині сторіччя складала 33 % всіх поховань (Козуб 1974, с. 12, рис. 2, 4). Перші під-

бої з'явилися тут в останній третині VI ст. до н. е. (Козуб 1987, с. 33). Підбійні могили хори аналогічні ольвійським (Щеглов, Рогов 1985, с. 87). Їхня конструкція складалася із вхідної ями та підбою, влаштованого у поздовжній боковій стінці вхідного колодязя на рівні його дна. Розміри вхідних ям та підбоїв приблизно однакові. Крім стандартних великих підбійних могил, трапляються середніх та зовсім незначних розмірів, де були поховані маленькі діти та підлітки. Орієнтація загалом широтна, іноді з деякими відхиленнями. Входи до підбоїв зазвичай перекривали кам'яними закладками. Поряд з необробленим рваним вапняковим камінням використовували дещо оброблені брили і навіть квадрати. Для перекриття поховання 3/1996 у некрополі Дідова Хата було використано три ретельно виготовлених кубоподібних жертovníки та фрагментований антропоморфний надгробок (Снытко, Гребенников, Гаврилов 1997, с. 30). Каміння встановлювали або кладкою, або накатом. Набагато частіше використовувалось перекриття накатом. Великі брили затуляли вхід до підбою, а малих і середніх розмірів виконували функцію клинців та кріплення конструкції (Снытко 1990а, рис. 10, в). Щілини між камінням іноді замазували зеленою глиною. Трапляються комбіновані закладки з використанням сирцевої цегли та вапнякового каміння, іноді амфор. Комбіновані закладки з каменю та амфор зафіксовані у двох похованнях Північного некрополя біля с. Прибузьке — курган 2/2000, поховання 1/1988 (Смирнов, Снытко, Липавский 1990, с. 90—91; Снытко 2000).

Як і в Ольвії, на сільських некрополях також відомі амфорні закладки (Снытко 1990а, рис. 10, г). Чотири подібні конструкції досліджено на Пітухівському некрополі (R_4 , S_4 , X_3 , N_1). Ці поховання розташовані компактною групою у південно-західному секторі некрополя та, виходячи з матеріалу, датуються межею третьої та четвертої чвертей IV ст. до н. е. (Ebert 1913, S. 104—111). Так само вони датуються і в некрополі Ольвії (Парович-Пешикан 1974, с. 17). Слід зауважити, що для закладів усіх чотирьох поховань використані лише гераклейські амфори. Цікаво також і те, що і в ольвійському некрополі, і в Пітухівці найбільш розповсюдженою кількістю амфор в одній споруді були 8 та 14. Сумнівно, що ця закономірність могла мати сакральний характер. Скоріш за все, це свідчить про деякі елементи стандартизації у розмірах поховань в Ольвії та на її хорі. Необхідно підкреслити, що заклади з викорис-

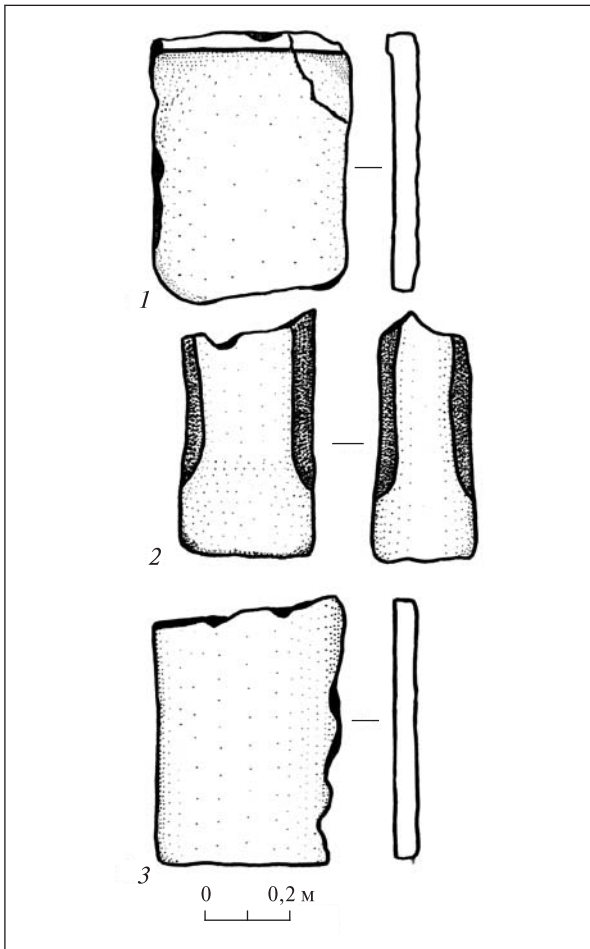

Рис. 3. Кам'яні вироби із закладки поховання в Старій Богданівці. 1, 3 — квадрати; 2 — фрагментований антропоморфний надгробок

танням амфор на сільських некрополях складала невеликий відсоток на тлі конструкцій із каменю та сирцю.

Як правило, в підбійну могилу клали тіло одного небіжчика. Зрідка трапляються парні поховання. В некрополі Пітухівки зафіксовано одне парне поховання (Н₃). У Північному некрополі біля с. Прибузьке серед 68 підбоїв виявлено два парних поховання (18а та 267/2000) та дві могили, в яких лежало одразу по три кістяки — курган 2/2000 (рис. 4), поховання 1, 1а, 1б. Парні поховання відомі і в некрополі Ольвії (1913/49). Ю.І. Козуб інтерпретує їх як різночасові (Козуб 1974, с. 13). Підбійні могили з двома та більшою кількістю кістяків відомі на сільських некрополях, де розміри могил, їхня конструкція та компактне розміщення похованих практично виключають можливість підзахоронення. Можна лише констатувати, що більшість із них найвірогідніше були синхронними, тож, можливо, слід шукати інше пояснення наявності парних та колективних поховань.

Безсумнівним зразком підзахоронення є колективне поховання в підбої Північного некрополя біля с. Прибузьке (1, 1а, 1б), де один на одному зафіксовано три кістяки, один з яких був у скорченому стані (Снытко, Лобко 2008, с. 90, рис. 2). Кам'яна закладка цієї могили неодноразово перебудовувалась і востаннє була зміщена майже до протилежної стіни вхідного колодязя. Безумовно, ця поховальна споруда використовувалась як сімейна гробниця.

Над деякими підбійними могилами, на відміну від ямних, зведено невеликі курганні насипи. Вони зафіксовані на могильниках Дідова Хата, Пітухівка, Козирка, Північному некрополі біля с. Прибузьке. Найбільше їх досліджено на останньому (кургани 2, 4, 8, 12—14). Сучасна висота насипів до 2 м, діаметр — 25—

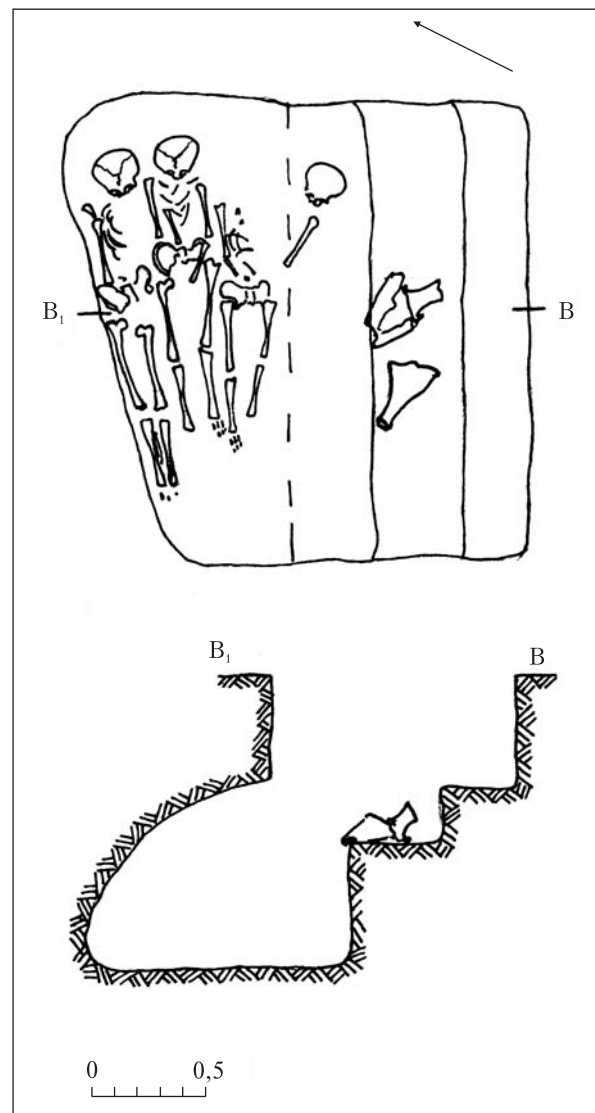

Рис. 4. Підбійне поховання кургану 2 Північного некрополя біля с. Прибузьке. План, перетин

30 м. Кургани складені з ґрунту без додаткових конструкцій (кромлехів, рівчаків та ін.).

Земляні склепи з'являються на сільських некрополях у другій половині IV ст. до н. е. Більшість датується останньою чвертю IV — першою половиною III ст. до н. е. (Снытко 1990а, с. 13, рис. 10, а, б). У некрополі Ольвії вони відомі з початку IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 15—17, рис. 3). Земляні склепи є найскладнішим типом поховальної споруди. Вони складаються із дромоса та поховальної камери. Дромоси у плані підпрямокутної форми, опускаються до поховальної камери під кутом 30°—45° у вигляді похилого пандуса зі сходами. Орієнтація дромосів та камер широтна. Камери майже завжди є продовженням дромосів за формою та орієнтацією.

Вхід до камери перекривали кам'яною або сирцевою закладкою. Здебільшого заклади були кам'яні, виконані в різноманітній техніці. У Дідовій Хаті відомо три способи закладання входів до поховальної камери. У першому випадку вхід був закритий великими пласкими брилами, покладеними одна на одну, що підпирали склепіння входу; у другому — закладений дрібним необробленим вапняковим камінням за технікою одношарової іррегулярної кладки (Снытко 1990а, с. 15, рис. 10, д); у третьому — перекритий великими брилами, вкладеними накатом (поховання 18). У Пітухівському некрополі такий спосіб зафіксовано в чотирьох могилах (J₂, Q₃, S₃, V₄). На могильнику в Пітухівці закладки нерідко були із сирцевої цегли (C₂, O₃).

Вхід до камери зазвичай мав форму півкола або прямокутника. Розміри камер різні. Це залежало, перш за все, від кількості похованих. На відміну від підбоїв, земляні склепи здебільшого безперечно були сімейними гробницями та призначалися для подальшого підзахоронення членів родини. Вони були прототипом монументальних кам'яних склепів, які з'явилися в некрополі Ольвії за елліністичної доби (Козуб 1974, с. 17). У камерах земляних склепів ховали по 2—3 небіжчики. П'ять похованих було зафіксовано у склепі V₄ Пітухівського некрополя. Цікаво, що дромос цього склепа був орієнтований з півночі на південь і всі п'ять кістяків розташовувалися в камері перпендикулярно напряму дромоса, черепами на схід (Ebert 1913, S. 45, Abb. 47).

Слід зазначити, що земляні склепи зафіксовано не на всіх античних сільських некрополях Нижнього Побужжя. Досі вони відомі лише у Пітухівці, Дідовій Хаті та Сіверсовому Маяку. Серед 276 поховань Північного некрополя біля

с. Прибузьке класично-елліністичної доби не зафіксовано жодного земляного склепа. Можливо, їх наявність свідчить про присутність серед мешканців, які залишили ці некрополі, категорії громадян вищого майнового та соціального статусу. Як і над похованнями в підбоях, над земляними склепами зводили невеликі курганні насипи.

На могильниках хори Ольвії розглядуваного часу поки засвідчено один тип поховання — інгумацію. Поховані лежали переважно у випростаному стані на спині. Відомо 10 поховань у скорченому та близькому до нього стані (Снытко, Лобко 2008, рис. 1—8). В некрополі Аджигола в підкурганному похованні зафіксовано два кістяки з ознаками скорченості (Ebert 1913, S. 4—5, Abb. 2). Але ці поховання були зміщені грабіжниками, через що є сумнів щодо їхнього первинного скорченого стану. Вісім скорчених кістяків досліджено в Північному некрополі біля с. Прибузьке. З них суто античних лише три, бо одне датується добою бронзи, а чотири були безінвентарними, тож їхню дату не з'ясовано (Снытко, Лобко 2008, с. 92).

Поховання зі скорченими кістяками відомі в багатьох античних некрополях Північного Причорномор'я, що дало привід С.І. Капошиній, а за нею багатьом іншим дослідникам ставити питання про так званий «варварський елемент» у складі давньогрецьких полісів (таври, скіфи, фракійці) та «варварський вплив» на грецький поховальний обряд (Капошина 1941, с. 161; Кастанаян 1959, с. 285, 287; Preda 1961, р. 287). У Північному Причорномор'ї скорчені поховання відомі на Березані (Ляпин 1966, с. 212—229), в Ольвії (Козуб 1974, с. 20—24), Херсонесі (Капошина 1941; Стржеleckий 1948, с. 94; Белов 1950, с. 277—278; Зубарь 1993), в Кєпах і Фанагорії (Липавський 1987, с.99). У Північно-Західному та Західному Причорномор'ї вони зафіксовані в некрополі Аполлонії (Венедиков 1963, с. 17—59; Панайотова 1994, с. 151—155), Каллатісі та Істрії (Preda 1961, р. 287; Alexandrescu 1959, fig. 6). Цей обряд відомий у Греції та Малій Азії з доби бронзи. Як реліктове явище він зберігався в архаїчний час в Елевсині та Дипілонському некрополі Афін (Poulsen 1905, S. 27).

В античних некрополях Північного Причорномор'я серед масових трупопкладень у випростаному стані скорчені поховання складають дуже незначний процент, але попри це, як влучно висловились Ю.І. Козуб, у науці з цього створили цілу проблему (Козуб 1974, с. 20). Її розв'язання, на наш погляд, не вима-

гає дискусій і криється, перш за все, в пережитках родового ладу у стародавніх греків, на що і вказують прибічники цієї ідеї (Лапин 1966, с. 212—229; Кадеєв 1973; Козуб 1974, с. 23; Липавський 1987; Панайотова 1994, с. 153; Снытко, Лобко 2008, с. 92—93).

Цікавою є думка В.М. Зубаря відносно нижчого соціального статусу похованих у скорченому стані, які могли бути домашніми рабами, через що й поховані в сімейних могилах (Зубарь 1993). Підкріпленням цьому може бути вже згадане поховання 1а Північного некрополя біля с. Прибузьке (Снытко, Лобко 2008, с. 90, рис. 2), де скорчений скелет зафіксовано між двома кістками у випростаному стані (1 і 1б). Але вказана гіпотеза припустима лише для окремих комплексів з колективними похованнями.

Для вирішення проблеми скорчених поховань, на наш погляд, слід звернути увагу не на соціальну й етнічну, а на ідеологічну сферу. У поховальній практиці греків нерідко зберігалися окремі риси, характерні для народів етапу родового ладу (Kurtz, Boardman 1971, р. 330). «Утробна» поза померлого відображає давні уявлення про смерть як про перехід до нового життя через відродження, які були традиційними для багатьох народів, зокрема й для греків. Давні традиції у вигляді релігійних явищ продовжували зберігатися в декотрих духовно «консервативних» шарах населення (можливо, нащадків жерців давніх забутих божеств, «віщунів» та «чаклунів»), де сторіччями могла шануватися ідеологічна спадщина предків. Саме вихідці з цього середовища, найвірогідніше, могли ховати своїх померлих в «утробному» стані за давнім ритуалом на зразок пращурів.

Поховані орієнтовані переважно головою на схід. Відхилення від східної орієнтації (до півночі чи півдня) є, можливо, сезонною похибкою у визначенні сходу. Невеликий відсоток складають кістяки, орієнтовані на захід, південь і північ. Такі відхилення простежуються в некрополях майже всіх античних центрів. Слід зазначити, що давній обряд поховання головою на схід в ольвіополітів зберігався набагато довше, ніж в інших містах Північного Причорномор'я. У містах Боспору та в Херсонесі у IV—III ст. до н. е. ця традиція вже не була сталою. Деякі дослідники навіть припускають, що широтна орієнтація в добу еллінізму не може бути вирішальним аргументом у визначенні етносу похованих (Липавський 1985; 1988).

За грецьким поховальним обрядом, померлих ховали у трунах та саркофагах. Рештки труп зафіксовано в п'яти могилах Пітухів-

ського некрополя: O₄, K₄, E₃, Q₃, B₄ (Ebert 1913, S. 43, Abb. 4; S. 69, Abb. 77; S. 25, Abb. 27; S. 54, Abb. 56; S. 77, Abb. 86). У пограбованому підбої у Дідовій Хаті (поховання 16) зафіксовано перетлілі залишки труни та залізні цвяхи (Снытко 1990а, с. 16). Усі труни, знайдені на ольвійській хорі, дійшли до нас у фрагментах, тому їх зовнішній вигляд відновити неможливо. Під похованими, як правило, зафіксовано залишки рослинних підстилок і циновок. Ця риса поховального обряду характерна і для некрополя Ольвії та інших античних міст (Козуб 1974, с. 26—28).

Важливим елементом грецького поховального ритуалу є покладання в могилу «обола Харона». Але монети клали не завжди. Впродовж IV—III ст. до н. е. ця традиція була майже забута. На сільських нижньобузьких некрополях її зафіксовано неодноразово. Дві монети у вигляді «обола Харона» і ще одну випадкову знахідку виявлено на некрополі Дідової Хати (Снытко, Гребенников, Гаврилов 1997, с. 30), 11 монет — на Пітухівському некрополі. Жодної монети не знайдено серед 276 поховань класично-елліністичної доби Північного некрополя біля с. Прибузьке, хоча в чотирьох похованнях пізньоархаїчного—ранньокласичного часу (поховання 19, 294, 307, 311) в якості «оболів Харона» зафіксовано ольвійські «дельфіни»

До давньогрецького поховального обряду належить звичай встановлення надгробків. Антропоморфні вапнякові надгробки, аналогічні відомим ольвійським, знайдено у Пітухівці в похованні T₂ (Ebert 1913, S. 34, Abb. 33, 9), у Старій Богданівці (рис. 3, 2) та Дідовій Хаті (поховання 3/1996).

У місцях поховань здійснювали жертвопринесення. Приблизно уявити цей процес можна за похованням із Дідової Хати (3/1996). Офірування проходило біля могили з використанням трьох жертвників, які потім були вмонтовані в закладку поховання. Жертвники були зроблені з необробленого вапняку. Це дає привід припустити, що вони були виготовлені саме для цієї події невдовзі перед похованням. На могильнику Дідова Хата, на поверхні, знайдено ще один аналогічний вапняковий жертвник (Снытко 1990а, с. 16).

У деяких могилах некрополя Ольвії виявлено залишки жертвної їжі (Козуб 1974, с. 37). Є вони і в могилах хори, причому в ямних похованнях знайдено переважно кістки птахів та дрібних тварин. У підбійних могилах та земляних склепах залишки заупокійної їжі, крім кісток птахів, дрібних тварин і пташиних яєць,

майже завжди представлено лопатками, ребрами та іншими кістками великої рогатої худоби. У Дідовій Хаті це поховання 16, 17, 18, 19, 3, 11/1996 (Снытко 1986, с. 142; Снытко, Гребеников, Гаврилов 1997, с. 31), у Пітухівському некрополі — поховання B₃, G₄, Y₂, L₂, E₄, G₃, D₃ (Ebert 1913, S. 43, Abb. 45; S. 45, Abb. 47). Скоріш за все, це свідчить про те, що диференціація простежується не тільки за складністю поховальних споруд, а й за складом заупокійної їжі.

Поховальний інвентар складають традиційні для некрополів античних міст Північного Причорномор'я набори: амфори, різноманітна гончарна та ліпна кераміка, предмети побуту та прикраси (дзеркала, пряжки, персні, браслети, намисто та ін.), знаряддя праці (ножі, зернотерки, точильні бруски, прясельця), зброя (вістря стріл, списів, деталі панцирів). Спеціального розгляду він тут не вимагає. Варто лише зазначити, що в підбоях та земляних склепах інвентар був різноманітнішим і багатшим, через що більшість цих могил були пограбованими.

Слід зупинитися ще на одній деталі поховального обряду. В похованнях пізньоархаїчного та ранньокласичного часу зброя та залишки військового обладунку трапляються набагато частіше, ніж у могилах IV—III ст. до н. е. Це свідчить про більш стабільну загальнополітичну ситуацію в Ольвійській державі в класично-елліністичний період, ніж у часи колонізації, коли майже в кожне чоловіче поховання поклали зброю (Снытко, Липавский 1990). Зброя в складі інвентарю знову стає популярною в останній чверті IV та особливо в першій чверті III ст. до н. е. Це, скоріш за все, пов'язано з походом Зопіріона у Північне Причорномор'я у 331—330 рр. до н. е. та загрозою навал кочовиків у першій половині III ст. до н. е., про що свідчить відомий Ольвійський декрет на честь Протогена Геросонтового (IPE, I², № 32). Необхідно також зазначити, що військова зброя та деталі обладунку (залізні вістря списів, фрагменти мечів та кинджалів, панцирні пластини) зафіксовано лише в підбійних могилах та земляних склепах. У ямних похованнях знайдені лише вістря стріл, які часто використовували, крім військових цілей, і для мисливства.

Підводячи певні підсумки, слід зазначити наступне. Нижньобузькі некрополі IV—III ст. до н. е., безумовно, залишило античне сільське населення ольвійської хори. Здебільшого вони належали мешканцям одного поселення.

Є випадки, коли могильник використовували одразу декілька поселень, садиб та навіть цілих агломерацій (Пітухівка, Дніпровське, Північний некрополь біля с. Прибузьке), що було зумовлено незначною відстанню між давніми населеними пунктами.

Більшість сільських некрополів мають змішаний характер і складаються із курганних та безкурганних поховань. Простежується розташування ділянками, коли підкурганні могили зосереджені окремо від безкурганних. У свою чергу, фіксується і певна відмежованість поховань залежно від типів поховальних споруд. Можливо, це пов'язано з виділенням окремих місць для родинних ділянок на некрополях, соціальною та майновою різницею між небіжчиками.

Поховальні споруди на хорі, як і в Ольвії, представлено трьома типами. Це прості ями, підбійні могили та земляні склепи. Складні типи поховальних споруд з'являються в сільській окрузі лише у другій половині IV ст. до н. е. та особливо поширюються в останній чверті століття, що було пов'язано з інтенсифікацією процесу соціальної та майнової диференціації серед населення хори Ольвії у період після навали військ Зопіріона (Снытко 1987, с. 151; Крыжицкий и др. 1989, с. 148—150). Це підтверджує різноманітніший за складом та багатший інвентар в підбоях та земляних склепах. Знахідки військової зброї та обладунку в цих могилах, безумовно, свідчать, що в них поховані повноправні члени громадянського колективу поліса.

Можлива присутність серед населення хори вихідців із варварського середовища за матеріалами сільських некрополів практично не фіксується. Тим паче, що сам традиційний комплекс критеріїв, за яким можна виділяти негрецький елемент у складі жителів поліса, визначений ще недосконало. Зокрема, наявність у похованнях зброї, жертвовної їжі та ліпного посуду не є вирішальним аргументом у визначенні етносу похованих, бо все це є притаманним для поховального обряду і причорноморських греків, і варварів.

Наостанок підкреслимо, що обряд поховання на некрополях ольвійської хори IV—III ст. до н. е. загалом грецький та повністю, у всіх компонентах, аналогічний обряду синхронного некрополя Ольвії. Це красномовно свідчить про те, що населення сільської округи у розглядуваний час, як і в місті, переважно було суто грецьким.

- Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1950. — 13. — С. 272—284.
- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.
- Буйских С.Б. К проблеме этнокультурной атрибуции Марицынского могильника // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конф. — Миколаїв, 1997. — С. 29—30.
- Буйських С.Б. Л.М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави // Археологія. — 1997а. — № 4. — С. 15—23.
- Буйських С.Б., Нікітін В.І. Охоронні розкопки могильника IV—III ст. до н. е. Лагерна коса // Археологія. — 1988. — 63. — С. 85—90.
- Венедиков И. Расположение на некрополя и организация на разкопките през. 1947—1949 // Апполония. — София, 1963. — С. 7—64.
- Гребенников В.Б., Снытко И.А. Новый античный некрополь в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. 1-е чтения памяти проф. П.О. Карышковского: Тез. докл. конф. — Одесса, 1989. — С. 20—21.
- Зубарь В.М. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении из некрополя Херсонеса V в. до н. э. // Надробните могили в югоизточна Европа. — I Международен симпозиум «Севтополис». — Казанлык, 1993. — С. 74—75.
- Кадеев В.И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ. — 1973. — № 4. — С. 110—116.
- Капошина С.И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА. — 1941. — 7. — С. 161—173.
- Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — 50. — С. 211—251.
- Кастанаян Г.Е. Грунтовые некрополи боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные их особенности // МИА. — 1959. — 69. — С. 257—295.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Козуб Ю.И. Погребальные сооружения Ольвии и ее округи // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 27—34.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крижицький С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 21—35.
- Курганська К.Ю., Снитко І.О. Проблеми охорони та збереження археологічних пам'яток Аджиголу // VII Миколаївська обласна краєзнавча конф. — Миколаїв, 2008. — С. 95—97.
- Лалин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Липавский С.А. Об ориентировке погребенных в античных некрополях Северного Причерноморья // ПИО: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 46—47.
- Липавский С.А. Скорченные погребения античных некрополей Северного Причерноморья VI—I вв. до н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 99—100.
- Липавський С.О. Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1988. — 63. — С. 27—37.
- Панайотова К. Хокерите от античния некропол Аполония Понтика // Марица — Изток. Археологически проучвания. — София, 1994. — Т. II. — С. 151—155.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рубан В.В., Буйских С.Б. Исследования в урочище Дидова Хата // АО в 1975 г. — М., 1976. — С. 386.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Смирнов И.А., Снытко И.А., Липавский С.А. Погребения IV в. до н. э. Северного некрополя у с. Прибугское // ПИ-АНП. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 90—91.
- Снытко И.А. Новый античный памятник в Нижнем Побужье // ПИО: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 77—78.
- Снытко И.А. Грунтовый некрополь IV—III вв. до н. э. в урочище Дидова Хата // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 141—142.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // АПИИАИ. — К., 1987.
- Снытко И.А. Исследования некрополя античного времени в у-ще Сиверсов Маяк // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. Юбилейной конф. — Херсон, 1990. — Ч. 2. — С. 72—73.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // Материалы по археологии Ольвии и ее округи. — К., 1990а. (Препринт).
- Снытко И.А. Марицынский могильник в свете новых исследований в Нижнем Побужье // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междунар. конф. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 91—92.

- Снытко И.А.* Поселение Николаев-6, как Северный форпост Ольвийского государства // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. — Миколаїв, 1998. — Ч. 1. — С. 25—29.
- Снытко И.А.* Отчет о раскопках Северного некрополя у с. Прибугское в 2000 году // НА ІА НАНУ. — 2000/7.
- Снытко И.А., Гребенников В.Б., Гаврилов С.И.* Исследования античного некрополя в у-ще Дидова Хата в 1996 г. // Матеріали ІІ-ї Миколаївської краєзнавчої конф. — Миколаїв, 1997. — Т. 1. — С. 30—31.
- Снытко И.А., Липавский С.А.* Античные сельские некрополи VI—V вв. до н. э. в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье: Материалы 1-х Всесоюзных чтений памяти проф. П.О. Карышковского. — Одесса, 1990. — С. 134—141.
- Снытко И.А., Лобко А.Г.* Скорченные погребения сельских некрополей хоры VI—III вв. до н. э. // VII Миколаївська краєзнавча конференція. — Миколаїв, 2008. — С. 88—93.
- Снытко И.А., Смирнов И.А., Липавский С.А.* Античные сельские некрополи позднеархаического и раннеклассического времени в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. 1-е чтения памяти проф. П.О. Карышковского. — Одесса, 1989. — С. 47—48.
- Стржелецкий С.Ф.* Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. // Хсб. — 1948. — 4. — С. 68—95.
- Чмыхов Н.А.* Об истоках курганного погребального обряда греков античного времени в Северном Причерноморье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1989. — С. 167—171.
- Щеглов А.Н., Рогов Е.Я.* Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Крыму // ПИО: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 86—88.
- Alexandrescu P.* Tombs Thraces archaïque dans la necropole tumulaire d'Histria // Dacia. — 1959. — 3. — P. 146—148.
- Ebert M.* Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd. Russland). II. Teil. // PZ. — 1913. — 5. — S. 1—80.
- Kurtz D., Boardman J.* Greek Burial customs. — London, — 1971.
- Poulsen F.* Die Dipylongräber und die Dipylonvasen. — Leipzig, 1905.
- Preda C.* Archeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis — Mangalia (IV—III c. BC) // Dacia. — 1961. — 5. — P. 275—303.
- Snytko I.* Greek Burial Customs in Olbian Chora 6th—5th Centuries BC // The Thracian World at the Crossroads of Civilizations: The 7th International Congress of Thracology, May 20—26, 1996, Constanta—Mangalia—Tulcea, Romania. — Bucharest, 1996. — P. 408—409.

Одержано 12.02.2009

И.А. Снытко

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД
НАСЕЛЕНИЯ ХОРЫ ОЛЬВИИ IV—III вв. до н.э.

Статья посвящена некоторым итогам исследования некрополей хоры Ольвии IV—III вв. до н.э. Проанализированы топография могильников, погребальные сооружения и обряд захоронения. Автор приходит к выводу, что обряд захоронения на некрополях хоры аналогичен всем основным компонентам древнегреческой погребальной практики в некрополе Ольвии, что свидетельствует о греческом характере основной массы сельского населения Ольвийского государства. В то же время на основании наличия в сельских некрополях различных типов погребальных сооружений подчеркивается социальная и имущественная стратификация населения хоры в последней четверти IV — первой половине III вв. до н. э.

I.O. Snytko

FUNERAL RITES OF HABITANTS
OF OLBIAN CHORA IN THE 4th—3rd centuries BC

The article is devoted to some results of research of necropolei in chora of Olbia in the 4th—3rd centuries BC. The analysis of topography of burial grounds, burial structures and funeral rites is presented. The author comes to a conclusion that funeral ceremonies on the necropolei of chora were analogous to all the components of Ancient Greek funeral practice in the necropolis of Olbia, which provides evidence of the Greek origin of the majority of rural habitants of Olbian state. At the same time, based on the existence of various types of burial structures, a social and proprietary stratification of chora habitants from the last quarter of the 4th c. to the first half of the 3rd c. is emphasized.